

РОЗВИТОК СТИЛІСТЧНИХ НОРМ

Олена Семенець

ЛОГІЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ КОНВЕНЦІЙНОГО ТА ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Специфічний характер логічної впорядкованості художнього мовлення є загальноновизнаним положенням у сучасній лінгвостилістиці. Аналіз основних логічних закономірностей постання естетичного змісту в поетичному тексті – важливе й актуальне завдання, особливо в аспекті культури української мови.

Розмежування логічності предметної та логічності поняттєвої прийняте в більшості посібників з культури мовлення. “Предметна логічність полягає у відповідності смислових зв’язків і відношень одиниць мови в мовленні зв’язкам і відношенням предметів і явищ у реальній дійсності. Логічність поняттєва є відображення структури логічної думки та логічного її розвитку в семантичних зв’язках елементів мови в мовленні” [2, 145]. Н. Бабич звертає увагу на стилістичну й жанрову зумовленість реалізації цих ознак: “Предметна і понятійна логічність, як і предметна та понятійна точність, перебувають у взаємозв’язку, але якщо понятійна точність без предметної неможлива, то предметна логічність часом може й не існувати (напр., у казках, художній фантастиці, алегоріях, навмисне спотворених судженнях, помилкових висновках з наукових дослідів тощо). Проте понятійна логічність у всіх цих випадках обов’язкова. <...> смислова погодженість частин висловлювання повинна бути досягнута” [1, 291].

Якщо конвенційний текст будується відповідно до принципу відкритої логічності, то в художньому тексті провідна роль належить особливій мистецькій логіці зчеплення художніх смислів: “Символи, алегорії, переносне слововживання не суперечать логіці, а створюють наче другий план пізнання істини, яка від цього стає зрозумілішою, бо оцінюється і розумом, і відчуттям” [1, 295].

Метою цієї статті є дослідження логіко-семіотичної природи поетичного тексту в аспекті формування складності естетичного змісту, розмежування випадків вмотивованих, естетично доцільних та хибних відступів від законів класичної логіки в організації поетичного дискурсу.

Складні й проблемні питання взаємодії модальностей у висловленнях природною мовою набувають особливої гостроти в аналізі поетичного тексту. У центрі уваги сучасної семіотики художньої літератури перебуває логіка постання поетичного смислу. Ю. Крістева наголошує на необхідності розкриття “іншої, ніж наукова” логіки поетичного дискурсу: “Ідеться про таку логіку мови (а fortiori мови поетичної), котра виявляється за допомогою “письма” (я маю на увазі літературу, яка робить відчутним сам процес вироблення поетичного смислу як динамічної *грами*)” [4, 97]. Дослідниця розвиває цю думку, спираючись на динамічну модель тексту в концепції М. Бахтіна, котрий “розглядає “літературне слово” не як певну точку (стійкий смисл), а як місце перетину текстових площин, як діалог різних видів

письма – самого письменника, одержувача (або персонажа) і, нарешті, письма, утвореного нинішнім чи попереднім культурним контекстом” [4, 97].

“Параграматична семіологія”, яку Ю. Крістева вважає за можливе розробити, виходячи з праць М. Бахтіна і сосюрівських “Анаграм”, повинна мати своїм мінімальним сегментом “двояку” мовну одиницю, котра може бути представлена у вигляді матричної моделі, як складно детермінована вершина графа. Розробка бахтінської ідеї діалогізму у французькій семіології, таким чином, має у своєму осерді поняття “двоякість” та “інша логіка”. Виходячи з аналогії опозицій *аристотелівська логіка/ поетична логіка* та *зчисленність/ безконечність*, Ю. Крістева визначає провідні риси логіки діалогізму: 1) це логіка *відношень*, логіка *становлення* – на противагу логіці “буття”; 2) це логіка *аналогії* та *невиключної опозиції* – проти рівня каузальності та ідентифікуючої детермінації; 3) це логіка трансфінітних послідовностей, які безпосередньо перевищують усі попередні каузальні послідовності аристотелівського ряду (наукового, монологічного, наративного) [4, 105].

Поняття істини (що, як відомо, є одним із центральних у логіці) в поетичному дискурсі зазнає значних трансформацій. Логічна структура з основою “нуль – одиниця” (хиба – істина, немаркованість – маркованість) не спроможна слугувати адекватному опису функціонування поетичної мови, де 1 не є межею. “Двояка” одиниця – поетична параграма, про яку говорить Ф. де Сосюр у своїх “Анаграмах”, – перебуває в інтервалі від 0 до 2. “Літературну семіологію, – узагальнює Ю. Крістева, – слід будувати, виходячи з поетичної логіки, в якій інтервал від 0 до 2 охоплюється поняттям *потужність континуума* – континуума, де 0 виконує функцію денотації, а 1 в неявній формі долається” [4, 103-104].

Більш загальноновизнаним, порівняно з логікою трансфінітних послідовностей поетичного тексту в інтерпретації Ю. Крістевої, є підхід до природної мови (особливо до поетичного тексту як до продукту найскладнішого способу організації дискурсу з потенційно закладених у природній мові) на базі теорії нечітких множин. Нечітка логіка, засновником якої виступив у 1960-ті рр. американський учений Л. Заде, оперує поняттями неясності, неточності, на яких значною мірою ґрунтується гнучкість людського мислення. Якщо в бінарній логіці змінні набувають тільки одного з двох значень – істинності чи хибності, то в нечіткій логіці змінні можуть набувати будь-якого значення в інтервалі “істинність – хибність” (0 – 1). Лінгвістичні значення істинності, запропоновані Л. Заде, формулюються як “істинне”, “хибне”, “абсолютно істинне”, “не зовсім істинне”, “не зовсім хибне” тощо. Кожне з таких значень представляє нечітку підмножину одиничного інтервалу [0, 1]. Логіку з нечіткою істинністю, нечіткими зв’язками й нечіткими висновками Л. Заде протиставляє двозначній і навіть багатозначній логіці. На його думку, саме нечітка логіка пояснює вибірковість людського мислення й сприймання.

Безперечно перспективним є застосування принципів такої логіки в гуманітарних науках, зокрема в літературознавстві. Так, з нечіткими множинами пов’язана логічна природа понять “літературний напрям”, “творчий метод”, оскільки ці поняття є не цілком ясними за своїм змістовим наповненням і неточними за денотативною сферою – класом об’єктів, на які вони вказують. Нечітка логіка може слугувати фундаментом для вивчення нечітких знань, що передаються природною мовою, – насамперед, явища багатозначності (особливо процесів творення та функціонування переносних значень), конотативної природи семантики мовних одиниць. Використання поняття “лінгвістична змінна”, введеного Л. Заде, дає змогу досліджувати варіювання змістового обсягу понять у межах широкого їх

діапазону. Наприклад, якщо у висловленні виражається відтінок неповної впевненості суб'єкта, то висловлення можна характеризувати як істинне, дуже істинне, не дуже істинне тощо. Нечітка логіка, таким чином, перекидає місток між теорією множин та модальною логікою.

Порушення класичного закону виключеного третього (традиційного закону несумісності двох контрадикторних суджень) може бути спричинене як онтологічними засновками процесу пізнання, допущенням існування суперечливих об'єктів, так і відносністю законів людської металогіки, певними припущеннями щодо підстав і настанов когнітивного процесу (які в логіці, звичайно, розглядаються інтрасуб'єктивно).

У багатозначних логіках висловлення має одне з n ($n > 2$) значень істинності. Виявляються можливі логіки, побудовані в межах семантики з пересиченими оцінками та логіки з не завжди визначеним поняттям істинності (істинніснозначними провалами). Природна людська мова створює якнайширші можливості для існування висловлень з невизначеним чи суперечливим істиннісним значенням. У певному мовному світі, де об'єкти мають різні іпостасі: грані, сторони, аспекти, а також різні свої суб'єктивні сприймання й оцінки, – істинними можуть виявитися водночас висловлення A і не A . У такій когнітивній системі протилежні описи об'єкта виступають взаємодоповняльними, працюють на створення цілісної картини складного фрагмента дійсності (пор. відомий гегелівський принцип “Das Wahre ist das Ganze” – “Істина є ціле”). Саме з цієї причини можливим є співіснування контрастно-оцінних образів у поетичному світі творів одного автора. Згадаймо внутрішню аксіологічну поляризованість образу рідної землі, оксюморонні сполуки як віддзеркалення боротьби глибинних душевних суперечностей у поезії Є.Маланюка.

Класичному визначенню істини як відповідності твердження описуваним ситуаціям (так звана кореспондентна концепція істини) протиставляється звичайно тлумачення істини як згоди мислення з самим собою. У руслі течії прагматизму та споріднених напрямів “істинне” розглядається як окремий випадок “корисного” чи “успішного”. Для Дж. Остіна та Дж. Серла в теорії мовленнєвих актів істинність – один з багатьох вимірів висловлення, поряд з успішністю (прагматичною релевантністю), щирістю, важливістю (цінністю), змістовою релевантністю тощо.

У рамках когерентної теорії істини провідним чинником визнається узгодженість даного твердження з іншими. Для так званих модельних висловлень, які описують певну ситуацію, – фрагмент одного з побудованих можливих світів. Суттєвою є узгодженість висловлень між собою (що відбиває злагодженість компонентів можливого світу), а не з дійсним, емпіричним світом. У середині певної моделі істиннісне значення висловлення характеризується як умовне; відповідно постають поняття “умовна істина”, “істина в рамках моделі”, “істина з даної точки зору”. Прикладом подібних модельних висловлень слугують твердження в межах можливого світу художнього белетристичного твору: *Микола Джеря з товаришами підпалили панський тік і втекли від пана на сахарні* – у світі повісті І. Нечуя-Левицького “Микола Джеря”. З погляду класичної (кореспондентної) теорії істини – тобто відповідності пропозиції фактам реальної дійсності – подібні висловлення з вигаданими персонажами не піддаються випробуванню на істинність. Вони не є ні істинними, ані хибними, це – вимисел, fiction. Такі твердження з порожніми термами позбавлені логічної валентності, поняття (кореспондентної) істини для них не релевантне.

На відміну від подібних наративних, сюжетних прозових творів, лірична поезія, як правило, передає повідомлення про справжні події, пережиті автором у реальній дійсності. Висловлення ліричного дискурсу є істинніснозначним, наділеним логічною валентністю. Однак це, зрозуміло, не звичайний переказ подій із життя автора. Логічна валентність ліричного вислову виявляється щонайменш у двох планах: з погляду класичного розуміння істини як відповідності фактам емпіричної дійсності та в аспекті когерентної теорії істини, в рамках моделі, тобто узгодженості частин поетичного світу. Провідну особливість такого висловлення в ліричному дискурсі становить “розщепленість референції” (Р. Якобсон), при якій одиничні (сингулярні) терми набувають ознак узагальненості (квантор існування взаємодіє з квантором загальності) і кожен конкретний читач даного твору може співвідносити референтну сферу поетичного тексту з обставинами і подіями власного життя.

Проблема істинності в поезії, на думку Г. Гадамера, пов’язана зі здатністю поетичного слова верифікувати само себе. І вирішальна роль тут належить можливостям, закладеним у людській мові, та особливому поетичному світу, який розбудовується віршем: “Саме ця реалізація, що відбувається завдяки слову, відкидає будь-яке порівнювання з чимось іншим і піднімає те, що є сказаним, над партикулярністю, яку ми ще називаємо дійсністю” [3, 388]. Поетичний текст, переконаний філософ, не потребує зовнішньої верифікації, оскільки сам є свідченням: “Стихія мови відкриває універсальний доступ до світу, і у цьому мовному доступі народжуються різні форми людського пізнання. Релігійне послання віщує Спасіння, вирок голосить, що у нашому суспільстві слухне, а що ні, поетичне слово своєю наявністю засвідчує нам наше існування”, – так завершує Г. Гадамер статтю “Про внесок поезії в пошук істини” [3, 391].

Твердження в поетичному дискурсі з погляду його логічної природи належить до числа модальних (інтенціональних) висловлень. Окрім пропозиції, воно містить також – принаймні імпліцитно – пропозиційну настанову, модальний оператор віднесеності до суб’єктивної сфери мовця: *Я припускаю (гадаю, думаю, вважаю, певен), що А* (оператори можуть бути розташовані на своєрідній “шкалі впевненості”). Граничний випадок подібних модальних висловів – *Я знаю, що А*. (Саме цим, очевидно, зумовлена особлива роль епістемічної модальності мислення в поетичному тексті).

Можна висловити припущення, що будь-яке висловлення в ліричному дискурсі на рівні своєї глибинної структури містить оператор *Я знаю*. *Вір мені!* Подібний підхід до визначення логічної природи ліричного дискурсу можна розглядати як один з варіантів відомої перформативної гіпотези, тоді “найголовніша передмова” кожного твердження з пропозицією *А* в поетичному тексті – *Я переконую тебе: А*. Ступінь упевненості в семантиці такого метатекстового оператора може варіюватися, відповідно до законів нечіткої логіки.

Подібні модальні контексти мають яскраво виражений верифікаційний характер, причому ступінь істинності в них безпосередньо співвіднесений з мірою широті (пор. “істинність” і “щирість” як взаємопов’язані ознаки висловлення в теорії мовленнєвих актів). Можна твердити також, що ступінь відвертості й упевненості, втілений в імпліцитній пропозиційній настанові, є пов’язаним із жанровою природою поетичного тексту – наприклад, чи не найбільша суб’єктивізація й авторська відвертість притаманні жанру елегії.

Розуміючи під ідеальністю – слідом за В. Гумбольдтом – усебічний внутрішній зв’язок і взаємозалежність у сфері можливого, О. Потебня вважає, що саме в такому

відношенні ідеал перевершує дійсність: “Художник, відтворюючи предмет у своїй уяві, знищує всяку рису, ґрунтовану лише на випадковості, кожен робить залежною тільки від іншої, а все – тільки від нього самого... Якщо йому вдається, то наприкінці в нього виходять самі характеристичні форми, самі образи очищеної й не викривленої мінливими обставинами природи” [7, 155-156]. Мистецтво загалом скероване на пізнання сутності речей, явищ, подій – це важливо й з погляду сучасного лінгвіста-семіотика. “Випадковість панує у світі явищ, і лише її бачать очі невтаємниченого. Але погляд поета проникає у світ сутностей, і там – випадковості немає, там усе – закономірність і гармонія” [8, 72-73].

Таким чином, необхідно розрізнати в поетичному тексті, з одного боку, негативний мовний матеріал – хибні відступи від універсальних законів логічної впорядкованості мовлення, наприклад, у Н. Лівичкої-Холодної:

Хлопче юний з синіми очима,
поцілуй від мене свої сині очі,
поцілуй дороги, що ти ними йтимеш,
поцілуй дівчину, що її захочеш,
поцілуй від мене зоряну весну [5, 206].

З іншого боку, виправдані змістом художнього цілого порушення стандартної логіки, завдяки яким вияскравлюються глибинні шари змістової організації поетичного тексту.

Так, символічний образ *орла* в поезіях Є. Маланюка виявляє багатоплановість семантики: це і цар-птиця слов'янської міфології, уособлення волі, гордої могутності, втілення Перуна, бога грому; це й державний символ Риму. Лексема *орел* вступає в цілком незвичну контекстуальну взаємодію з прикметником, похідним від назви слов'янської міфологеми *ворон* (віщій птах, втілення вітру). У вірші “Поможи мені, римський орле...” читаємо:

Так невже ж це історія вмерла
Й на могилах твоїх полягла?
Нащо ж сяйво гранчастого берла
І крило *вороного орла!* [6, 238]

Перекрочуючи стандартну логіку практичного дискурсу, поет у мистецькому синтезі створює вражаючий символ омріяної української державності. Поза врахуванням історіософського підґрунтя поезії Є. Маланюка адекватне розуміння змісту в такому парадоксальному, ненормативному сполученні слів було б неможливим. Історіософія, котра наскрізь пронизує всю систему поетичної образності творів Маланюка, на макрорівні визначає добір виражальних мовних засобів.

Синтетично й нероздільно поєднані в поетичному дискурсі Є. Маланюка зміст логічної та фізичної модальностей необхідного у визначенні майбутнього рідної землі – в завершальних рядках “Другого послання”:

Бо вірю: судні дні недаром
Твій чорний рай зняли пожаром
І племін слупами росте,
Сполучуючи з небом степ.
І небо сходить на країну
Крізь зойк заліз, крізь звіря рик,
Крізь дим руїни
– Україну
Новий узріє чоловік [6, 423].

Вельми характерною тут є взаємодія модальностей: контекст виявляє постання модальності необхідного на ґрунті експліцитно вираженої, акцентованої епістемічної модальності твердої впевненості, міцного переконання: “Бо вірю: судні дні не даром...” (яскраво виражена дія метатекстового оператора ліричного дискурсу Я знаю. Вір мені!). За наявності у висловленні ознаки максимальної ширості автора (яку читач сприймає “проміжбаченням”, між словами, в їх взаємодії) таке поетичне формулювання моделі грядущого рідної землі звучить як необхідна істина. Особливим значенням наділена сама послідовність граматичних форм дієслів-присудків: минулий час – теперішній – майбутній час; важлива їй логічна природа форми майбутнього часу (пропозиція такого висловлення може бути верифікована і не може бути фальсифікована).

Контекст твору виражає алетичну модальність необхідного в суб’єктивному мистецькому світі, у світі індивідуальної творчості поета. Тут важать базові поняття металогіки, логічні засновки концептуального апарату суб’єкта пізнання. Логічно необхідний в індивідуально-авторському поетичному світі, такий художній проект належного майбутнього об’єктивно існує в модусі можливого, являючи – в межах поетичної мови, об’єктивного “третього світу” художніх ідей – один з можливих описів стану, один з можливих світів, що існує поруч з іншими художніми моделями, побудованими іншими митцями.

Отже, основними засадами визначення вмотивованості відхилень від законів класичної аристотелівської логіки в поетичному тексті виступають критерії функціональної доцільності та естетичної виправданості, детермінованості з боку макрорівня організації художнього цілого. Дослідження логіко-семіотичних механізмів інформаційного обміну між макро- та мікростратегіями розгортання поетичного дискурсу, порівняно з конвенційним текстом, – перспективне завдання подальших розвідок у даному напрямі лінгвостилістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови. – Львів: Світ, 2003. – 432 с.
2. Головин Б. Н. Основы культуры речи. – М.: Высш. школа, 1980. – 335 с.
3. Гадамер Г. Г. Що є істина? Про вклад поезії в пошук істини. Гельдерлін та майбутнє. Поезія та пунктуація// Возняк Т. С. Тексти та переклади. – Харків: Фоліо, 1998. – С. 363-424.
4. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман// Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 1995. – № 1. – С. 97-124.
5. Ливицька-Холодна Н. Поезії, старі і нові. – Нью-Йорк: Видання Союзу Українок Америки, 1986. – 238 с.
6. Маланюк Є. Поезії. – Львів: УПІ ім. Івана Федорова; “Фенікс Лтд”, 1992. – 686 с.
7. Потєбня А. А. Мысль и язык// Полн. собр. соч. – Изд. 4-е, пересмотр. и испр., с ввводной статьей В. И. Харциева. – Т. I. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – 188 с.
8. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка (Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства). – М.: Наука, 1985. – 336 с.